

از نگاه دیگران (۱)

مروری انتقادی بر ترجمه و شرحی نواز قرآن

دیگرنگاشته‌ها

مبین وید/ترجمه و حواشی از سیدعلی آقایی

قرآن محقق: ترجمه و شرحی نو، به ویرایش سیدحسین نصر (سرویراستار)، جانر دالی، ماریا دکیک، جوزف لامبارد (ویراستاران)، محمد رستم (کمک ویراستار)، نیویورک: هارپر-وان، ۲۰۱۵.

اشاره

مقاله حاضر ترجمه‌ای است از مرور انتقادی و نسبتاً جامع بر کتاب قرآن محقق که مشخصات کتاب‌شناختی آن به قرار زیر است:

The Study Quran: A New Translation and Commentary, edited by: Seyyed Hossein Nasr (Editor-in-Chief), Caner K. Dagli, Maria Massi Dakake, Joseph E.B. Lumbard (General Editors), and Mohammed Ruṣṭom (Assistant Editor) (New York, NY: HarperOne, An Imprint of HarperCollins Publishers, 2015).

مؤلف مقاله مبین وید از مسلمانان اهل سنت، طلبه علوم دینی و از فعالان مذهبی در آمریکا است که با مؤسسه‌های غیرانتفاعی اسلامی و از جمله پایگاه اطلاع‌رسانی muslimmatters.org به طور داوطلبانه همکاری می‌کند. این مقاله به تازگی در همین پایگاه اطلاع‌رسانی با مشخصات زیر منتشر شده است:

Mobeen Vaid, "The Study Quran: A Review", <http://muslimmatters.org/2015/12/14/the-study-quran-a-review>, published in 14.12.2015.

عنوان کتاب در واقع برگرفته از ادبیاتی است که سابقه آن به ترجمه و شرح کتاب مقدس بازمی‌گردد. در مطالعات کتاب مقدس،

چکیده: کتاب قرآن محقق: ترجمه و شرحی نو، حاصل پروژه‌ای است که از سوی انتشارات هارپر کالینز در سال ۲۰۱۵ انجام شده است و در آن برای نخستین بار تفسیری کامل از قرآن به زبان انگلیسی در اختیار خوانندگان قرار می‌گیرد. کتاب مذکور، کتابی جامع و شمول‌گراست و مؤلفان آن گروهی از محققان مطالعات اسلامی هستند که زیر نظر حسین نصر و با مشارکت جانر دالی، ماریا دکیک، جوزف لامبارد و محمد رستم، فعالیت کرده‌اند. آن‌ها در ترجمه و تفسیر آیات قرآن هر دور و یک‌دفعه شیعی و سنی را در نظر داشته‌اند و عموماً به آن دسته از اصول عقاید پرداخته‌اند که با گرایش‌های مختلف کلامی غالب در اندیشه اسلامی همخوان باشد. نوشتار حاضر ترجمه‌ای است از مقاله مبین وید که وی در مقاله خود، به مرور انتقادی و نسبتاً جامع کتاب قرآن محقق پرداخته است. وی نخست، به اختصار چشم‌انداز کنونی ترجمه‌های قرآن را ارائه داده و در ادامه، ویژگی‌های کتاب قرآن محقق را مورد مذاکره قرار می‌دهد. در انتها، برخی ملاحظات پیرامون کتاب از قبیل خروج از اجماع در حکم رجم و کثرت‌گرایی دینی را متذکر می‌شود. کلیدواژه‌ها: کتاب قرآن محقق، ترجمه قرآن، شرح قرآن، ترجمه قرآن به انگلیسی، تفسیر قرآن، نقد کتاب، معرفی کتاب، مروری انتقادی.

قرآن محقق نیز همچون سلفش، کتابی جامع و شمول‌گرا است. مؤلفان این پروژه گروهی از محققان مطالعات اسلامی اند که زیر نظر سیدحسین نصر و با مشارکت جانر دالی، ماریا دکیک، جوزف لامبارد و محمد رستم فعالیت کرده‌اند. آنها در ترجمه و تفسیر آیات قرآن هر دو رویکرد شیعی و سنی را در نظر داشته‌اند

ویراستی از کتاب مقدس را که برای فراهم‌آوردن متنی محقق و انتقادی برای استفاده دانشجویان و محققان تهیه شده The Study Bible می‌نامند. برای معرفی هشت نمونه از پرکاربردترین ویراست‌های تحقیقی کتاب مقدس، رک به:

“Study Bibles: A Survey of Eight”, published in: http://www.baptiststart.com/study_bible_comparison.html.

همچنین برای توضیح بیشتر درباره کارکرد و نحوه استفاده از آنها، رک به مقاله زیر:

Andy Naselli, “How to Use a Study Bible?”, published in: <http://www.desiringgod.org/articles/how-to-use-a-study-bible>.

دقیقاً بیست سال پیش، مشابه این کار را بهاء‌الدین خرمشاهی در ترجمه قرآن به زبان فارسی انجام داد که با عنوان قرآن کریم: ترجمه، توضیحات و واژه‌نامه (تهران، ۱۳۷۴) در قطع رحلی منتشر شده است. با این حال انتخاب معادل مناسب برای این ترجمه و تفسیر تازه کار آسانی نیست. عجلتاً عنوان قرآن محقق را برگزیدیم که هم خوشخوان باشد و هم به غرض اصلی اش که همانا تعبیه ابزار مطالعه عالمانه قرآن برای دانشجویان و محققان است دلالت کند.

درآمد^۱

قرآن محقق حاصل پروژه‌ای است که از سوی انتشارات هارپرکالینز انجام شده است. برای شناخت بهترین کتاب شاید بتوان آن را با ویراست تحقیقی از کتاب مقدس که همین ناشر در سال ۱۹۹۳ منتشر کرده،^۲ مقایسه کرد که کاری جامع و «شمول‌گرا»^۳ است و نمایندگان و چهره‌های متعددی از شاخه‌های مختلف مسیحیت در تألیف آن

۱. از مؤلفان کتاب صمیمانه سپاسگزارم که نظرات و بازخورد هایشان نوشتار حاضر را بهبود بخشید. گرچه در مرور بعضی موضوعات کتاب نقدهایی در این نوشتار هست که احتمالاً خوشایند مؤلفان نیست، اما من ایشان را بسیار صادق و گوشوده یافتم، چه همواره مشتاق شنیدن انتقادهای مشارکت در بحث‌هایی که از زمان انتشار کتاب سرگرفته بوده و هستند.

2. *The HarperCollins Study Bible: New Revised Standard Version, with the Apocryphal/Deuterocanonical books*, ed. Wayne A Meeks; Julette M Bassler (New York: HarperCollins, 1993).

3. Ecumenical

اشاره دارد به Ecumenism که آرمان رفع اختلافات فرقه‌ای و ایجاد وحدت بین همه کلیساهای مسیحی است.

سهم دارند و هیچ یک بردیگری ترجیحی ندارد. گذشته از پذیرش تفاوت‌های مذهبی، این کتاب حاصل پروژه‌ای علمی است و از این رو در دروس مقدماتی مؤسسات علمی و دانشگاهی که در آنها کتاب مقدس یا مسیحیت تدریس می‌شود، معمولاً متن درسی پایه تعیین می‌شود. گرچه این ویراست از کتاب مقدس در اجتماعات و تشکل‌های دینی رواج چندانی نیافته، با اقبال گسترده به آن در مجامع علمی و پژوهشی از زمان نخستین چاپ بالغ بر ۱۵۰ هزار نسخه از آن فروش رفته است که از سهم ویژه آن در بازار علمی حکایت دارد.

قرآن محقق نیز همچون سلفش، کتابی جامع و شمول‌گرا است. مؤلفان این پروژه گروهی از محققان مطالعات اسلامی اند که زیر نظر سیدحسین نصر و با مشارکت جانر دالی، ماریا دکیک، جوزف لامبارد و محمد رستم فعالیت کرده‌اند. آنها در ترجمه و تفسیر آیات قرآن هر دو رویکرد شیعی و سنی را در نظر داشته‌اند (برای نمونه رک به: تفسیر آیه احزاب: ۳۳) و عموماً به آن دسته از اصول عقاید پرداخته‌اند که با گرایش‌های مختلف کلامی غالب در اندیشه اسلامی (سلفی، اشعری، ماتریدی و معتزلی) همخوان باشد. افزون بر این جامع‌نگری، قرآن محقق احتمالاً بتواند به متنی معیار برای دوره‌های مطالعات اسلامی در مؤسسات علمی و دانشگاهی در سراسر جهان هم بدل شود. برخلاف ترجمه کتاب مقدس، این ترجمه و تفسیر از قرآن در بازاری عرضه می‌شود که دشوار می‌توان برایش بدیلی یافت. مدت هاست که استادان برای معرفی ترجمه‌ای مفهوم از قرآن مشکل دارند، چه رسد به تفسیری که معنایی روشن از عبارات ظاهراً مبهم و گاه دشوار قرآن به دست دهد.

ترجمه‌های قرآن: چشم‌انداز کنونی^۴

تلاش برای عرضه ترجمه‌ای مفهوم و روشن از قرآن کار منحصر به فردی نیست. ترجمه قرآن عبدالله یوسف علی با عنوان قرآن کریم: ترجمه و شرح (چاپ نخست ۱۹۳۴)^۵ در دهه ۹۰ میلادی عملاً به ترجمه معیار در جوامع انگلیسی زبان بدل شد. کار یوسف علی گرچه به عنوان ترجمه ابتدایی کارگشاست، اما کم اشکال ندارد. زبان ترجمه تقلیدی است از نثر قرن نوزدهم در انگلستان (به اصطلاح نثر ویکتوریایی)، با واژه‌هایی که برای عموم خوانندگان مفهوم نیست. افزون بر کاستی‌های زبانی،

۴. ترجمه‌ها ذاتاً دچار کاستی‌اند و این کاستی ذاتی هرگونه تلاش برای انتقال معنا از یک زبان به زبان دیگر است. در مورد قرآن اما موضوع پیچیده‌تر است؛ چرا که همواره معادل‌هایی «روشن» برای اصطلاحاتی خاص در دست نیست. بگذریم که ظرافت‌های سبکی، بلاغی و زبانی عبارات قرآن اساساً ترجمه‌ناپذیرند. سرانجام این امر مستلزم شرح واژگان و داوری‌های تفسیری است که غالباً مقبول همگان نیستند. بنابراین کاربرد اصطلاح «ترجمه» اینجا تا اندازه‌ای گمراه‌کننده است. بهتر است که این قبیل آثار را «تفسیر معنای قرآن» بخوانیم. برای بحث بیشتر در این باره رک به:

M. Alsaleh Brakhw, “Some Linguistic Difficulties in Translating the Holy Qur’an from Arabic into English”, *International Journal of Social Science and Humanity* 2:6 (2012), pp. 588-590.

5. Abdullah Yusuf Ali, *The Holy Qur’an: Translation and Commentary* (Lahore: Shaik Muhammad Ashraf, 1934).

“
**ترجمه محمد اسد با
 عنوان پیام قرآن، گرچه کار
 چندان جدیدی نیست، این
 اواخر مقبولیت گسترده‌ای
 یافته است. با وجود نثر
 واضح و زبان مفهومی،
 ترجمه اسد آشکارا گرایش
 معتزلی دارد که بازتاب آن
 را می‌توان در افزوده‌ها یا
 تأویل‌ها به جای پرداختن
 به معانی ظاهری دید.**

و واضح و پرهیز از دخالت دادن
 گرایش‌های مذهبی در ترجمه از
 نقاط قوت آن است؛ گرچه هنوز
 موارد زیادی نیاز به اصلاح دارد.^{۱۱}
 درباره تفسیر قرآن کاستی‌ها البته
 بسیار بیشتر است. تنها معدودی
 از آثار تفسیری به انگلیسی (و غالباً
 به صورت تلخیص شده) ترجمه
 شده‌اند. با این تفصیل کمبود
 امکانات مناسب که یادگیری معنا
 و تفسیر آیات قرآن را تسهیل کنند،
 کاملاً ملموس است. اقبال زود هنگام
 به قرآن محقق خود بازتاب دهنده
 این کاستی‌هاست.

ویژگی‌های قرآن محقق

قرآن محقق کتابی با بیش از دوهزار صفحه است. به گفته مؤلفان این
 کتاب ثمره ده سال کار پژوهشی است و دقت علمی حتی با مروری
 گذرا بر مطالب آن نمایان می‌شود. در شرح آیات جمعاً به ۴۱ تفسیر
 مراجعه شده است، گرچه غالب ارجاعات به تفاسیر سده‌های میانه
 است. از این میان تفاسیر ابن عاشور و طباطبایی جدیدترین تفاسیرند.
 قرآن محقق نقاط قوت زیادی دارد. اولاً در شرح آیات، احادیث نبوی
 هم گنجانده شده‌اند؛ امری که احتمالاً برای روشن‌فکران دینی که
 همت خود را صرف عرضه «معرفت‌شناسی قرآن‌پسند»^{۱۲} کرده‌اند
 چندان خوشایند نیست. به علاوه این کتاب به هیچ وجه رنگ و بوی
 لیبرال و سکولار (در اشکال مختلفش) ندارد و در آن هیچ تلاشی برای
 توجیه آیاتی که با ملزومات متافیزیکی جوامع لیبرال امروزی ناسازگار
 می‌نمایند صورت نمی‌پذیرد. برعکس، در قرآن محقق آیات در سیاق
 تاریخی شان قرار می‌گیرند، سنت تبیین می‌شود و فهمی عرضه می‌گردد
 که در طول بیش از هزار سال در جامعه اسلامی (یا دست‌کم بخشی از
 آن) شناخته بوده است. این نیز ظاهراً پسند آن دسته از اصلاحگران

در پانویس‌ها خطاهای اساسی هست، به ویژه در چاپ‌های قدیمی‌تر
 (در چاپ‌های بعدی بسیاری، اما نه همه، خطاهای فاحش حذف
 شده‌اند). البته در آن زمان یافتن ترجمه جایگزین ساده نبود. در
 دسترس‌ترین بدیل احتمالاً معنای قرآن کریم پیکتال^۶ بود با همان
 کاستی‌های ترجمه یوسف علی؛ یعنی «نثر کهن و فقدان توضیحات».^۷
 در دهه گذشته ترجمه‌های بهتری تولید شده‌اند، هرچند جز معدودی
 از آنها در میان مسلمانان جدی گرفته نشده‌اند. ترجمه محمد اسد
 با عنوان پیام قرآن،^۸ گرچه کار چندان جدیدی نیست، این اواخر
 مقبولیت گسترده‌ای یافته است. با وجود نثر واضح و زبان مفهومی،
 ترجمه اسد آشکارا گرایش معتزلی دارد که بازتاب آن را می‌توان در
 افزوده‌ها یا تأویل‌ها به جای پرداختن به معانی ظاهری دید. مثلاً «يُضِلُّ
 مَنْ يَشَاءُ» (نحل: ۹۳) به صورت «خدا اجازه می‌دهد گمراه شود آنکه
 می‌خواهد [گمراه شود]» یا «فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا» (بقره: ۱۰) به صورت «پس
 خدا اجازه می‌دهد مرضشان افزوده شود» (تأکیدها از من است). اینها
 موارد استثنا نیستند، بلکه هر چه به قضا و قدر مربوط باشد، مطابق با
 کلام معتزلی ترجمه شده که مقبول اکثریت اشعری مذهب اهل سنت
 نیست. از دیگر ترجمه‌های جدید، ولی همچنان پراشکال قرآن مجید
 ترجمه تقی‌الدین هلالی و محمد محسن خان^۹ است. نسخه‌های این
 ترجمه را که با حمایت مالی حکومت عربستان سعودی منتشر شده،
 به راحتی می‌توان در مساجد داخل یا خارج کشور یافت. متأسفانه
 در ترجمه هلالی، خان نیز خطاهایی فاحش و افزوده‌هایی هست که
 آشکارا گرایشی خاص از اسلام را تبلیغ می‌کند، در حالی که مترجمان
 پیشین عمدتاً کوشیده‌اند کارشان را به ترجمه متن محدود کنند و
 سوگیری‌های اعتقادی شان را در پانویس‌ها نشان داده‌اند. هلالی، خان
 همچون اسد سوگیری‌های مذهبی را در ترجمه متن درج کرده‌اند،
 به گونه‌ای که تفکیک اصل متن قرآن از افزوده‌های آنان دشوار است.
 همچنین بسیاری از این افزوده‌ها ریشه‌ای بر مسیحیت و یهودیت
 است که از چشم منتقدان دور نمانده است.^{۱۰} از ترجمه‌های جدیدتر و
 کمتر مسئله‌دار می‌توان به کار محمد عبدالحلیم اشاره کرد.^{۱۱} نثر استوار

6. Marmaduke Pickthall, *The Meaning of the Glorious Qur'an* (Hyderabad: Hyderabad Government Press, 1930).

۷. نگاه کنید به:

Khaleel Mohammed, "Assessing English Translations of the Qur'an", *Middle East Quarterly* 12:2 (2005), pp. 58-71.

8. Muhammad Asad, *The Message of the Qur'an* (Gibraltar: Dar al-Andalus, 1980).

9. Muhammad Taqi al-Din al-Hilali and Muhammad Muhsin Khan, *The Noble Qur'an in the English Language: A Summarized Version of At-Tabari, Al-Qurtubi, and Ibn Kathir with Comments from Sahih al-Bukhari* (Riyadh: Darussalam Publishers, 1996).

۱۰. رابرت کرین آن را «افراطی‌ترین ترجمه‌ای که تا به حال منتشر شده» خوانده است. رک. به: Robert D. Crane, "Qur'an: Playing into the Hands of the Extremists? (Hilali-Khan Qur'an Translation)", *The American Muslim (TAM)* 2002, published in:

http://theamericanmuslim.org/tam.php/features/articles/quran_playing_into_the_hands_of_the_extremists_hilali_khan_quran_translatio/002770.

11. M.A.S. Abdel-Haleem, *The Qur'an, A New Translation* (New York: Oxford Uni-

versity Press 2004).

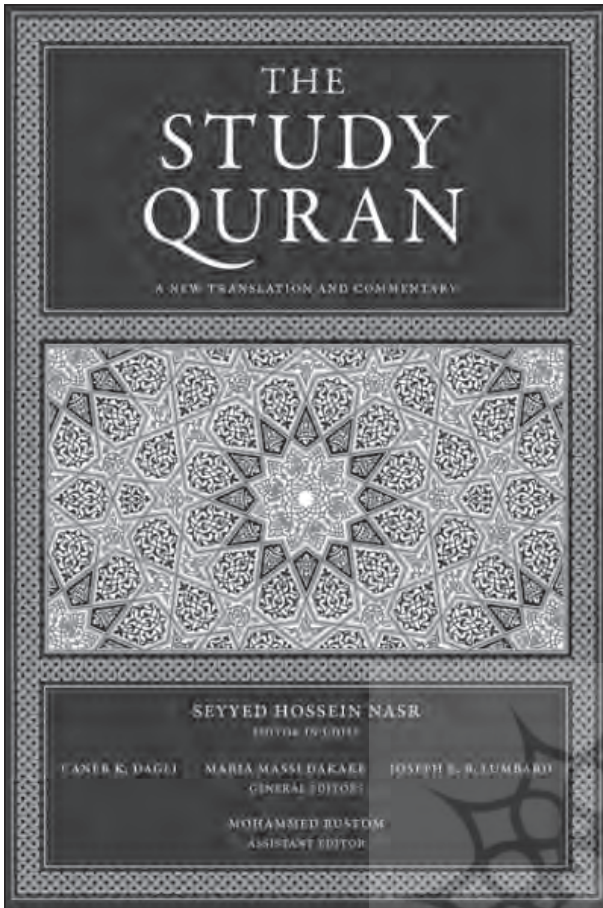
۱۲. از میان ترجمه‌های جدید قرآن شایسته است ترجمه علی قلی قرائی را هم یاد شود که در سال‌های اخیر به یکی از ترجمه‌های متداول در میان محققان قرآنی بدل شده است. ویژگی این ترجمه آن است که علاوه بر نثری امروزی و مفهوم آن، در حد امکان به متن عربی قرآن مقید بوده و تفسیرهای مذهبی/کلامی را کمتر در ترجمه دخالت داده است. هرچند در جای‌جای ترجمه می‌توان اشاراتی به تفاسیر شیعی از آیات در پانویس‌ها یافت.

Ali Quli Qara'i, *The Qur'an with a Phrase-by-Phrase English Translation* (London: Islamic College for Advanced Studies Press, 2004).

همچنین برای مرور انتقادی آن رک. به:

Sajjad H. Rizvi, "Review of *The Qur'an with a Phrase-by-Phrase English Translation*, by Ali Quli Qara'i", *Journal of Qur'anic Studies* 8:2 (2006): pp. 128-131.

13. Qur'an-only epistemology.

نعمت‌های الهی در این جهان، از جمله سلامتی و دارایی می‌دانستند تا زمانی که فرد مطیع اوامر الهی باشد. روشن است که این تفسیر با برداشت عموماً انقلابی رایج در دوران معاصر کاملاً متفاوت است.^{۱۴}

- شرح داستان لوط نیز با روایت سنتی از گناه قوم سدوم سازگار است. در شرح آیات ۲۸ و ۲۹ سوره عنکبوت آمده است که گرچه «برخی می‌گویند که لوط قومش را به خاطر روابط جنسی به عنف و بدون رضایت (طرف مقابل) سرزنش کرد، اما تأکید در اینجا و نیز در آیات اعراف: ۸۱، شعراء: ۱۶۵-۱۶۶، و نمل: ۵۴ بر اقبال به مردان از روی هوی و هوس است، خواه با رضایت و خواه به عنف». کسانی که معتقدند دگرباشی جنسی در اسلام پذیرفته شده است، عموماً به دوگان رضایت/ عنف در تفسیر آیات استناد می‌کنند. استدلال آنان بر این فهم قرآن بسنده استوار شده است که گناه قوم سدوم در واقع لواط با پسران نابالغ، تجاوز به عنف یا در مواردی راهزنی بود و این عالمان مسلمان بودند که بعدها تحت تأثیر تعصبات برآمده از فرهنگ غالب با هنجارهای دگرجنس‌گرایانه، آیات را به گرایش جنسی قوم لوط تفسیر

۱۴. در دوران معاصر با پیدایش نهضت اصلاح‌گری، تفسیر جدیدی از واژه «تغییر» در آیه مورد بحث عرضه شد که عبارت بود از «تغییر از وضعیت نامطلوب به مطلوب». این تفسیر در تقابل با تفسیر واژه «تغییر» در دوره‌های پیشین، یعنی «تغییر از وضعیت مطلوب به نامطلوب» قرار می‌گیرد. برای تحلیل دقیق‌تر موضوع رکب به: احمد بادکوبه هزاره و یونس دهقانی فارسانی؛ «تحلیل آرای مفسران در تفسیر آیه «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی ینقضوا ما بانفسهم» بر اساس مفهوم میثاق اجتماعی در ادوار تاریخی»؛ تحقیقات علوم قرآن و حدیث، سال پنجم، ۱۳۸۷، ش ۱۰، ص ۵-۱۸.

“

قرآن محقق کتابی با بیش از دوهزار صفحه است. به گفته مؤلفان این کتاب نمره ده سال کار پژوهشی است و دقت علمی حتی با مروری گذرا بر مطالب آن نمایان می‌شود. در شرح آیات جمعاً به ۴۱ تفسیر مراجعه شده است، گرچه غالب ارجاعات به تفاسیر سده‌های میانه است.

نیست که عمده فقهایان و متکلمان مسلمان دوران گذشته را به داشتن تعصبات مردسالارانه، انحصارطلبانه و سلطه‌جویانه متهم می‌کنند.

برای نمونه در شرح آیه ۱۱ سوره نساء که در آن به سهم نابرابر ارث بین مردان و زنان اشاره شده، به جای بازتفسیر آیه یا مقید کردن آن به شرایط تاریخی خاص، به توضیح حکم ارث در سنت اسلامی بسنده می‌شود و دلیل سهم بیشتر مردان از ارث، به نقل از تفسیر ابن‌کثیر، مسئولیت آنان در تأمین مخارج خانواده ذکر می‌شود. بدین ترتیب

شرح آیه نه زیاده‌گویی است و نه قالبی مدافعانه دارد. در تفسیر آیه البته به تفاسیر طبری، قرطبی، ابن‌کثیر، واحدی، زمخشری و طبرسی (برای پوشش دادن تفسیر شیعی) ارجاع داده می‌شود. رویکردی مشابه را می‌توان در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء درباره مسئله «نشوز زنان» مشاهده کرد. مؤلفان اینجا هم آرای فقهای مسلمان را نقل می‌کنند، شأن نزول آیه را به تفصیل توضیح می‌دهند و شرایطی را که فقها برای موضوع بحث برانگیز «ضرب» وضع کرده‌اند بیان می‌کنند. شایان توجه است که مؤلفان تبیین یا ترجمه‌ای جایگزین برای ضرب به دست نمی‌دهند، بلکه ترجیح می‌دهند نسبت به سنت اسلامی امانتدار بمانند. نمونه‌های زیر نیز به خوبی گویای رویکرد مؤلفان قرآن محقق در ترجمه و شرح آیات قرآن هستند:

- خلقت آدم، ابوالبشر، نخستین مخلوق و از پیامبران الهی، از عدم و با اعجاز الهی از خاک تفسیر می‌شود، نه در پرتو نظریه تکامل داروین (رکب به شرح آیات بقره: ۳۰-۳۷، آل عمران: ۵۹ و جاهای دیگر).

- در شرح آیه ۲۲ سوره واقعه، حور عین یا دوشیزگان چشم‌درشت بهشتی، موجوداتی آن‌جهانی توصیف شده‌اند. مؤلفان قرآن محقق روش ویژه‌ای برای تغییر گفتمان جاری پیرامون حورالعین دارند به جای ارائه تصویری شهوانی/اروتیک از حوریان که عمدتاً افراتیان آن را ترویج می‌کنند، از آنها به موجوداتی متعلق به ملکوت اعلی تعبیر می‌کنند که «نه چشمی آن را دیده، نه گوشی از آن شنیده و به قلب هیچ انسانی نیز راه نیافته است».

- مفسران در گذشته آیه ۱۱ سوره رعد را که می‌گوید: «خدا حال هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند»، نشانه‌ای از

کردند، اما همان‌طور که مؤلفان قرآن محقق به درستی بیان می‌کنند، قرائت قرآنی از قوم لوط به هیچ‌روی چنین دلالتی ندارد.

قرآن محقق شرحی روشن و دقیق از آیات مربوط به معاد، توبه، تقوا و تزکیه نفس ارائه می‌دهد. متون نادری می‌توان یافت که در آنها مباحث مربوط به اخلاق (تزکیه و تصوف)، عقاید و آخرت‌شناسی و موضوعات پیچیده و فنی فقهی چنین منسجم یکجا جمع شده باشد. از باب نمونه در شرح سوره یوسف موضوعات متنوعی از رجاعات عهدینی گرفته تا توصیه به دوری از حسادت، تشویق به صبر و استقامت، نیروی تسکین‌بخش نماز و اهمیت همبستگی خانوادگی طرح شده است. مؤلفان قرآن محقق در این کار خلاقیتی افسارگسیخته به خرج نمی‌دهند، بلکه فهم‌ها و بصیرت‌های بجا و متناسب را از انبوهی از تفاسیر قدیم و جدید اقتباس می‌کنند و به‌گونه‌ای محتوای سوره را به سخن می‌آورند که دیگران تا به حال انجام نداده‌اند. فارغ از زحمت طاقت‌فرسایی که در تولید این اثر صرف شده و شایان ستایش است، باید گفت که اگر خواننده غیرمسلمان کتاب قرآن محقق را به مثابه مدخلی برای شناخت اسلام برگزیند، حتی اگر از پیش داوری‌های مؤلفانش گلایه کند، نمی‌تواند ادعا کند که با خواندن این کتاب اسلام و قرآن را ساده‌انگارانه، نامعقول یا مروج خشونت یافته است.

ملاحظات چند

با وجود آنچه پیش‌تر آمد، ملاحظاتی هم درباره کتاب قرآن محقق هست. این کتاب اثری آکادمیک و آموزشی است و از این حیث مشتمل بر تفاسیری است از منابعی که ممکن است از منظر برخی گرایش‌های مذهبی نماینده راست‌کیشی محسوب نشوند. به علاوه در این کتاب به شرح عقایدی پرداخته شده که با نظرگاه‌های جریان غالب اهل سنت سلفی، اشعری یا ماتریدی سازگار نیست. برخی شروح صوفیانه هم احتمالاً اندیشه‌های غلوآمیز باطنی تلقی شوند. گه‌گاه دیدگاه‌های خوارج و نه لزوماً به قصد انکار و تکذیب بیان شده‌اند. همچنین درج مقاله‌ای از احمد طیب، شیخ کنونی ازهر و وابسته به حکومت مبارک/سیسی و همان کسی که از سرنگونی محمد مرسی حمایت کرد، شاید برای برخی آزاردهنده باشد. هرچند باید در نظر داشت که تاریخ نگارش این مقاله به پیش از انقلاب مصر در ۲۰۱۱ برمی‌گردد.

بخش شرح قرآن محقق منطبق با عرف جامعه علمی سکولار است. البته این امر برای خواننده عادی همواره آشکار نیست، اما گاه زبان به‌کاررفته به‌طور ضمنی دلالت‌هایی دارد. مثلاً وقتی از ماهیت «خودارجاع»^{۱۵} قرآن سخن می‌رود یا مطلبی از قرآن نقل می‌شود که قرار است به ما چیزی بیاموزد، با قرآن مانند شیئی برخورد می‌شود که با صدای خودش سخن می‌گوید. این روشی است که عموماً دانشگاهیان بدان متوسل

15. self-referential.

“

قرآن محقق شرحی روشن و دقیق از آیات مربوط به معاد، توبه، تقوا و تزکیه نفس ارائه می‌دهد. متون نادری می‌توان یافت که در آنها مباحث مربوط به اخلاق (تزکیه و تصوف)، عقاید و آخرت‌شناسی و موضوعات پیچیده و فنی فقهی چنین منسجم یکجا جمع شده باشد.

می‌شوند تا از مناقشات مربوط به منشأ وحیانی قرآن پرهیز کنند. در مقابل از نظر مؤمنان این خداست که سخن می‌گوید نه قرآن. عالمان دین و خطیبان در خطابه‌هایشان از قرآن سخن خدا را نقل می‌کنند، چه این خداست که امر و نهی می‌کند. گرچه کاربرد این زبان برای آنان که منشأ وحیانی قرآن را نمی‌پذیرند مناسب و حتی ضروری است، اما باید مراقب بود که این زبان در جامعه مؤمنان درونی نشود.

برخی از نحوه بیان احکام فقهی منسوب به مذاهب مختلف، خواه به دلیل آنکه با نگاه غالب سازگار نیست و خواه به دلیل انتساب نادرست آرا از این کتاب انتقاد کرده‌اند. با اینکه در قرآن محقق مأخذ نقل احادیث و تفاسیر ذکر می‌شود، اما مراجع آرای فقهی نیامده است، در حالی که ارجاع به منابع می‌توانست از شدت این انتقادات بکاهد. هرچند بدیهی است که افراد برای اطلاع از حکم دقیق فقهی در هر مذهب باید از عالمان درس‌آموخته در حوزه‌های علمیه استفسار کنند.

خروج از اجماع: حکم رجم

مواردی هم هست که محل مناقشه جدی‌اند. مؤلفان قرآن محقق از پرداختن به آیاتی مانند مائده: ۳۸ که حدود را تبیین می‌کنند نیز ظفره نمی‌روند یا آن را مغفول نمی‌گذارند. برعکس از مزایای نگاه جامع و شمول‌گرا و اثرات مخرب رویکرد تنگ‌نظرانه و انحصارگرا سخن می‌گویند و در این باره به مفسران قدیم استناد می‌کنند. یکی از دشوارترین این موارد آیه ۲ سوره نور است که درباره مجازات زناست. مؤلفان قرآن محقق در شرح این آیه اجماع فقهی درباره سنگسار (رجم) را به پرسش می‌گیرند و با اینکه چهار روایت نبوی ناظر به رجم را نقل می‌کنند، اما در ادامه مدعی می‌شوند که این روایات «مضطرب» و «متناقض»‌اند. به علاوه مؤلفان در درستی نسخ، هم درباره آیه منسوخ رجم^{۱۶} و هم نسخ قرآن با سنت تشکیک می‌کنند و اصلاً نمی‌پذیرند که روایات غیرمتواتر برای

۱۶. مراد نسخ تلاوت آیه ادعایی رجم است که از عمر بن خطاب و ائمتی بن کعب چنین روایت شده است: «الشیخ والشیخة اذا زنيا فارجموهما البتة» (اگر پیرمرد و پیرزن زنا کردند، حتماً آن‌ها دورا رجم کنید). برخی از مدافعان حکم رجم به این آیه ادعایی استناد می‌کنند که به گمان آنها قبلاً تلاوت می‌شده و مشتمل بر حکمی تشریحی بوده است، ولی بعد از قرآن ساقط و فراموش شده، ولی حکم آن منسوخ نشده و برای همیشه باقی است. رک به: ابوالقاسم خوبی؛ البیان فی تفسیر القرآن؛ قم: انوار الهدی، ۱۴۰۱، ص ۲۸۵ و محمد هادی معرفت؛ التمهید فی علوم القرآن؛ قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۸۶-۲۹۱.

این کتاب اثری آکادمیک و آموزشی است و از این حیث مشتمل بر تفاسیری است از منابعی که ممکن است از منظر برخی گرایش‌های مذهبی نماینده راست‌گیشی محسوب نشوند. به علاوه در این کتاب به شرح عقایدی پرداخته شده که با نظرگاه‌های جریان غالب اهل سنت سلفی، اشعری یا ماتریدی سازگار نیست.

الغای احکام روشن و صریح قرآنی کفایت داشته باشند.

این تفسیر از چندین جهت قابل مناقشه است که به اختصار به آنها می‌پردازم. نخست مجازات رجم برای زنا از دیرباز محل اجماع فقهای مذاهب مختلف بوده است و ابن‌قدامة (مغنی)، بیهقی (الکبری)، ابن‌حزم (مراتب الإجماع)، ابن‌عبدالبر (الاستذکار)، ابن‌منذر (الأوسط) و ماوردی (الحاوی) این اجماع را گزارش کرده‌اند. هیچ‌یک از عالمان مسلمان پیش از دوران معاصر در درستی اجرای آن مناقشه نکرده است، جزیک استثنا که ابن‌قدامة آن را چنین گزارش کرده است: «من هیچ مخالفی [برای حکم رجم] نمی‌شناسم جز خوارج».

دوم نمی‌توان از روایات نبوی در این باره، که در قرآن محقق هم نقل شده‌اند، به سادگی چشم پوشید و صرفاً به این دلیل که روایات آحادند، نه متواتر آنها را کنار گذاشت. «اضطراب» و «تناقض» یادشده در روایات هم به شرایط مختلف هریک از آنها بازمی‌گردد. در فقه سنتی عالمان پیش از آنکه به اضطراب روایات حکم دهند، از قواعد اصولی مختلف بهره می‌گرفتند تا اختلاف روایات را حل و آنها را با هم جمع کنند؛ اما چنین روندی اینجاطی نشده است.

سوم بحث نسخ تلاوت نقشی محوری در اثبات رجم ندارد. گرچه مسئله پرمناقشه نسخ موضوعی بسیار مهم و در مورد این آیه تعیین‌کننده است، اما بر فرض نادرستی نسخ آیه رجم، تعدد روایات نبوی، رأی و عمل صحابه و اجماع فقها شواهد کافی برای اثبات حکم به دست می‌دهند.

چهارم احادیث رجم ناسخ آیات ناظر به حد تازیانه (جلد) نیستند، بلکه حکم آنها را به افراد مجرد تخصیص می‌زنند.

دست‌آخر با اینکه مؤلفان قرآن محقق حد رجم را «دردناک‌تر از همه مجازات‌های مذکور در قرآن» شمرده‌اند، اما ظاهراً چنین عنوانی برای مجازات «محاربه» مذکور در آیه ۳۳ سوره مائده مناسب‌تر است.

اینها صرفاً اجمالی از مباحث مذکور در فقه سنتی بود، اما اینکه مسلمانان در دنیای جدید چه باید بکنند مسئله علی‌حده‌ای است.

برخی فقهای متجدد رأی به تعطیل موقت این حدود داده‌اند و بعضی دیگر به دلیل سوءاستفاده یا کاربست نادرست حد زنا (مثلاً در قتل‌های ناموسی) که به مرگ انسان‌های بی‌گناه انجامیده، خواستار تجدیدنظر اساسی در این حکم شده‌اند. اینها مسائل کم‌اهمیتی نیستند و مطمئناً توضیحی که پیش‌تر درباره جایگاه حکم رجم در سنت آمد، حمل بر بی‌توجهی یا بی‌مسئولیتی نسبت به این معضلات نمی‌شود. با این حال در هر تلاش جدی و صادقانه‌ای برای جلوگیری از این سوءاستفاده‌ها باید سنت را هم در نظر گرفت، امری که مؤلفان قرآن محقق از انجام آن طفره رفته‌اند.

کثرت‌گرایی دینی در قرآن محقق

پس از انتشار کتاب انتقادهایی شدید و گاه توهین‌آمیز تقریباً بی‌استثنا به این رویکرد «کثرت‌گرایانه»^{۱۷} مؤلفان کتاب و به ویژه جوزف لامبارد در مقاله «نگرش قرآنی به تاریخ مقدس و دیگر ادیان» وارد شد. برداشت اولیه من از خواندن این انتقادهای تند که در رسانه‌های اجتماعی به این وجه کتاب شده بود، این بود که احتمالاً به دلیل متن پشت جلد کتاب و تفسیر نامتعارفی که از آیات ۸۴ و ۸۵ سوره آل‌عمران عرضه شده، درباره صیغه کثرت‌گرایانه کتاب مبالغه شده است. البته این برداشت اجمالاً درست بود، اما منتقدان هم یکسره بر خطا نبودند؛ چرا که نقد آنها صرفاً متوجه بخش‌هایی از کتاب بود که تفسیرهای کثرت‌گرایانه برآیاتی از قرآن تحمیل شده‌اند، حال آنکه چنین تفسیرهایی در سنت اسلامی بی‌سابقه است. در ادامه می‌کوشم استدلال‌هایی را که مؤلفان قرآن محقق در شرح آیات آورده‌اند، البته با نیم‌نگاهی به ادله مذکور در مقاله لامبارد بررسی کنم. استدلال اصلی در تأیید این موضع به قرار زیر است:

- آیه ۷۳ سوره مائده «مسیحیت تک‌ذات انگارانه»^{۱۸} را رد می‌کند، نه «مسیحیت کلسدونی»^{۱۹} را. دیگر آیات قرآن نیز به گرایش‌های مسیحیت کلسدونی اشاره‌ای ندارند.

- در آیه ۷۹ سوره بقره و جاهای دیگر سخنی از اهل کتاب نیست و نیز کتاب‌های مقدس ادیان کتابی تحریف نشده‌اند.

- آیه ۶۲ سوره بقره اساساً مؤید اصل «نجات بخشی»^{۲۰} دیگر ادیان است. آیات دیگری که رویکردی انتقادی به دیگر ادیان دارند نیز با لحاظ این آیه فهمیده شوند.

- در آیات ۸۴ و ۸۵ سوره آل‌عمران و جاهای دیگر سخن از مفهوم عام و فراگیر «اسلام» (به معنای تسلیم بودن در برابر امر الهی) است، نه

۱۷. با اینکه در رسانه‌های اجتماعی بیشتر به رویکرد «سنت‌گرایانه» مؤلفان انتقاد شده است، اما در اینجا اصلاح «کثرت‌گرایانه» مناسب‌تر است که بر توسعه رستگاری بخشی به سنت‌های دینی مختلف دلالت دارد.

18. Monophysite Christology.

19. Chalcedonian Christology.

20. salvific efficacy.

«اسلام» به عنوان دینی خاص که محمد (ص) پیامبرش بود.

دربارهٔ تثلیث در قرآن محقق در جاهای مختلف تصریح می‌شود که سرزنش و توبیخ الهی در قرآن نه خطاب به مسیحیت کلسدونی که متوجه اشکال غلوآمیز تثلیث؛ یعنی مسیحیت تک ذات انگارانه است. (تعبیر «غلوآمیز» برگرفته از آیهٔ ۱۷۱ سورهٔ نساء است که در آن اهل کتاب به دلیل غلو «تغلو») در دینشان سرزنش می‌شوند) هرچند در واقع در قرآن محقق اذعان می‌شود که از نظرگاه سنتی اعتقاد به وحدانیت خدا توأم با باور به اقانیم ثلاثه با کلام اسلامی ناسازگار بوده، خطایی بزرگ و گناه کبیره محسوب می‌شود، اما در دیگر جاها انتقادات به مسیحیت غیرکلسدونی محدود می‌شود و غالباً بین تثلیث و شرک تمایز نهاد می‌شود؛ با این ادعا که تثلیث لزوماً به شرک نمی‌انجامد.

در شرح آیات نساء: ۱۷۱ و مائده: ۷۳ گفته شده «اینجا مقصود نظریهٔ ارتدوکس تثلیث به معنای سه «شخص» یا اقنوم «در» خدای واحد نیست، بلکه ظاهراً نقد این آیات ناظر به کسانی است که بروجود سه «خدا»ی مجزا اصرار دارند؛ نظریه‌ای که خود مسیحیان هم آن را مردود می‌شمارند». در ادامه آمده است که «در فقه اسلامی هرگز مسیحیان «مشرک» تلقی نشده‌اند و همواره ادعای مسیحیان مبنی بر باور به یکتاپرستی از آنان پذیرفته شده است». در چند جا هم مسیحیت کلسدونی به عنوان اقلیت یا دست‌کم گرایش ناشناخته در سده‌های نخست اسلامی معرفی می‌شود.

گرچه الهیات مسیحیت شرقی در سده‌های میانه از الهیات مسیحی پیروان اعتقادنامهٔ نیقیه و شورای قسطنطنیه - که امروزه هم الهیات غالب است - بسیار پیچیده‌تر بود، اما مسیحیت کلسدونی هم در آن زمان به کل ناشناخته نبود و دلیلی ندارد که فرض بگیریم جامعهٔ اسلامی از وجود این شاخه از مسیحیت و اعتقادات آنان بی‌خبر بوده است. نقد اساسی قرآن هم انتساب الوهیت به مسیح و هم باور به تثلیث را شامل می‌شود. عالم مسلمانی را در تاریخ اسلام نمی‌توان یافت که یکی از شاخه‌های مسیحیت را به دیگر شاخه‌ها ترجیح داده باشد و ردیه‌ها بر عقاید و باورهای ملکانیان (پیروان کلیسای بیزانس) از نخستین سده‌های اسلام وجود داشته است.

نخستین ردیهٔ مسیحی به زبان عربی در رد اسلام، رساله‌ای است از مؤلفی ناشناس با عنوان فی تثلیث الله الواحد که به طور تقریبی در میانهٔ سدهٔ دوم هجری تاریخ‌گذاری شده است.^{۲۱} در این رساله مؤلف تمام همت خویش را بر آن گذاشته که ثابت کند از الزمات الهیات مسیحی، نه باور به سه «خدا»ی جداگانه که ایمان به خدای واحد با ماهیت چندگانه است. این بدان معناست که مسلمانان در دوران متقدم مسیحیت کلسدونی را متفاوت با دیگر شاخه‌های مسیحیت

۲۱. فی تثلیث الله الواحد، چاپ مارگریت دنلب گیسن (کمبریج: مطبعة دارالفنون، ۱۸۹۹).

تلقى نمی‌کردند و تثلیث مورد اذعان آنها را هم مشمول توبیخ و انکار قرآنی می‌دانستند. یکی دیگر از ردیه‌های کهن مسیحی علیه اسلام، رسالهٔ یوحنا ی دمشقی (۶۵۶-۷۴۹) است. یوحنا که مسیحی کلسدونی بود، باور اسلامی را چنین توصیف می‌کند: «او [محمد] می‌گوید: ... تنها یک خدا وجود دارد که خالق همه چیز است، نه زاده شده و نه

زاییده است ... مسیح کلمهٔ خدا و روح او اما در عین حال آفریده و بندهٔ خداست و او زاده شده بی‌آنکه لقاحی صورت پذیرد ... زیرا کلمهٔ خدا و روحش به مریم القا شده و او نیز عیسی را به دنیا آورده است که پیامبر و بندهٔ خداست ... و یهودیان می‌خواستند او را به خاطر نقض شرع به صلیب بکشند، اما آنان شیخ او را گرفتند و به صلیب کشیدند ... اما مسیح نه به صلیب کشیده شد و نه درگذشت؛ زیرا خدا به سبب رحمتش او را به سوی خود به آسمان برد ... و وقتی مسیح به آسمان رفت خدا از او پرسید: «ای عیسی، آیا توبه مردم گفتمی که من پسر خدا و خدا هستم؟» و عیسی پاسخ داد: «تو می‌دانی که من چنین چیزی نگفتم و من ابایی ندارم که بندهٔ تو باشم. اما این قوم گناهکار نوشته‌اند که من چنین سخنی گفته‌ام، ولی آنها بر من دروغ بسته‌اند و به خطا رفته‌اند». و خدا به او گفت: «من می‌دانم که چنین نگفته‌ای». این نقل قول از یوحنا در سدهٔ نخست اسلامی بسیار مهم است؛ زیرا فهم او از اسلام برگرفته از دانشی است که صحابه به نخستین نوکیشان مسلمان نقل آموخته‌اند. در این راستا یوحنا محمد (ص) را مروج باور به «خدای واحد، خالق همه چیز که نه زاده شده و نه زاییده» توصیف می‌کند.

مشابه همین نگرش را می‌توان در رسالهٔ میامر تألیف تئودور ابوقره (۷۵۰-۸۲۳) مشاهده کرد.^{۲۲} نمونهٔ ابوقره روشن‌نگار است؛ زیرا این رساله ردیهٔ تندی است همزمان بر اسلام و مسیحیت تک‌ذات‌گرا. بنابراین باید گفت اگر واقعاً تنها پیروان یک شاخه از مسیحیت مخاطب قرآن بوده‌اند، یا باید این نکتهٔ ظریف از چشم مسلمانان متقدم افتاده باشد یا اینکه آنان چنان مقهور تعصب دینی شده بودند که به سادگی ماهیت فراگیر و شمول‌گرای اسلام را نادیده گرفتند.

22. Writings, by St John of Damascus, *The Fathers of the Church*, vol. 37 (Washington: Catholic University of America Press, 1958), pp. 153-160.

۲۲. میامر تئودوروس ابوقره اسقف حران، چاپ خوری قسطنطنین پاشا (بیروت: مطبعة الفوائد، ۱۹۰۴). برای ترجمهٔ انگلیسی آن رک به:

Theodore Abū Qurrah, translated by John C. Lamoreaux, Middle Eastern Texts Initiative: The Library of the Christian East, 1 (Brigham Young University Press, 2005), Ch. 15, pp. 175-194.

translated by John Lamoreaux in his work entitled Theodore Abū Qurrah.

برخی از نحوهٔ بیان احکام فقهی منسوب به مذاهب مختلف، خواه به دلیل آنکه با نگاه غالب سازگار نیست و خواه به دلیل انتساب نادرست آرا از این کتاب انتقاد کرده‌اند.

تلقى نمی‌کردند و تثلیث مورد اذعان آنها را هم مشمول توبیخ و انکار قرآنی می‌دانستند. یکی دیگر از ردیه‌های کهن مسیحی علیه اسلام، رسالهٔ یوحنا ی دمشقی (۶۵۶-۷۴۹) است. یوحنا که مسیحی کلسدونی بود، باور اسلامی را چنین توصیف می‌کند: «او [محمد] می‌گوید: ... تنها یک خدا وجود دارد که خالق همه چیز است، نه زاده شده و نه

زاییده است ... مسیح کلمهٔ خدا و روح او اما در عین حال آفریده و بندهٔ خداست و او زاده شده بی‌آنکه لقاحی صورت پذیرد ... زیرا کلمهٔ خدا و روحش به مریم القا شده و او نیز عیسی را به دنیا آورده است که پیامبر و بندهٔ خداست ... و یهودیان می‌خواستند او را به خاطر نقض شرع به صلیب بکشند، اما آنان شیخ او را گرفتند و به صلیب کشیدند ... اما مسیح نه به صلیب کشیده شد و نه درگذشت؛ زیرا خدا به سبب رحمتش او را به سوی خود به آسمان برد ... و وقتی مسیح به آسمان رفت خدا از او پرسید: «ای عیسی، آیا توبه مردم گفتمی که من پسر خدا و خدا هستم؟» و عیسی پاسخ داد: «تو می‌دانی که من چنین چیزی نگفتم و من ابایی ندارم که بندهٔ تو باشم. اما این قوم گناهکار نوشته‌اند که من چنین سخنی گفته‌ام، ولی آنها بر من دروغ بسته‌اند و به خطا رفته‌اند». و خدا به او گفت: «من می‌دانم که چنین نگفته‌ای». این نقل قول از یوحنا در سدهٔ نخست اسلامی بسیار مهم است؛ زیرا فهم او از اسلام برگرفته از دانشی است که صحابه به نخستین نوکیشان مسلمان نقل آموخته‌اند. در این راستا یوحنا محمد (ص) را مروج باور به «خدای واحد، خالق همه چیز که نه زاده شده و نه زاییده» توصیف می‌کند.

22. Writings, by St John of Damascus, *The Fathers of the Church*, vol. 37 (Washington: Catholic University of America Press, 1958), pp. 153-160.

۲۲. میامر تئودوروس ابوقره اسقف حران، چاپ خوری قسطنطنین پاشا (بیروت: مطبعة الفوائد، ۱۹۰۴). برای ترجمهٔ انگلیسی آن رک به:

Theodore Abū Qurrah, translated by John C. Lamoreaux, Middle Eastern Texts Initiative: The Library of the Christian East, 1 (Brigham Young University Press, 2005), Ch. 15, pp. 175-194.

translated by John Lamoreaux in his work entitled Theodore Abū Qurrah.

مع‌الأسف کتاب قرآن محقق در جاهایی از جمله مسئله رجم و کثرت‌گرایی دینی اجماع مسلمانان را نقض کرده است. در هر دو مورد بالا آموزه‌های کلامی و فقهی سنتی به نفع ملاحظات سهل‌گیرانه نادیده گرفته شده که حتی برخلاف رویکرد ساری و جاری در همین کتاب است.

ممکن است کسی مدعی شود که کثرت‌گرایی دینی امری فرعی و حاشیه‌ای در کل این اثر است یا صرفاً بخش کوچکی از این دوهزار صفحه را شامل می‌شود، اما حقیقت این است که ارجاعات تکثرگرایانه در قرآن محقق چنان پرتکرارند که تقریباً نمی‌توان آنها را نادیده گرفت. بسیاری از آیات که اعتقادات مسیحی و یهودی را رد می‌کنند باز تفسیر شده‌اند یا به دوره تاریخی خاصی مقید شده‌اند. در این کتاب نجات بخشی به همه ادیان و طریقت‌ها توسعه یافته، به‌گونه‌ای که همگی به نحوی ذیل مفهوم عام «اسلام» قرار گرفته‌اند.

در نتیجه دیگر باور به رسالت پیامبر (ص) برای رستگاری اخروی و وارد شدن به بهشت ضروری نیست. حتی باور به خود قرآن، امثال احکام آن و پیروی از قیود و شرایع فقه اسلامی، هیچ یک برای مردمانی که در دوران پیام محمدی زندگی کرده یا می‌کنند الزامی نیست. در مقام نظر فرد می‌تواند اسلام محمدی را به سود برداشتی جامع‌تر از «اسلام» یکسره کنار نهد و همچنان خود را مشمول رستگاری اخروی بداند.

بسیار بعید است که بتوان با قرائت کامل قرآن، مؤیدی برای چنین فهمی از رستگاری یافت، به‌ویژه اگر احادیثی صریح‌تر چون حدیث زیر را هم در نظر داشته باشیم: «قسم به آنکه جان محمد در دست اوست، در میان این امت کسی، چه یهودی چه نصرانی، نیست که سخن مرا بشنود و بی‌آنکه به آنچه بر من نازل شده ایمان آورد، بمیرد مگر آنکه اهل دوزخ باشد». کم نیستند آیاتی که ادیان کتابی را نفی می‌کنند. این آیات بخش زیادی از قرآن، از جمله آیات زیادی در سوره‌های بقره، آل عمران، نساء و مائده را تشکیل می‌دهند. در این آیات عقاید یهودی مسیحی نقد می‌شود، بزرگان آنها (احبار و راهبان) به سبب تحریف متون مقدس سرزنش می‌شوند و اهل کتاب به پذیرش پیام قرآن و تسلیم در برابر پیامبر فراخوانده می‌شوند. تلاش برای عرضه «نظریه رستگاری شمول‌گرا»^{۲۴} چنان‌که پیش‌تر نشان داده شد، مستلزم اتکا به فهم قرآن بسنده و نافعی سنت اسلامی است.

سخن آخر

در زمینه تفسیر قرآن به زبان انگلیسی تاکنون متاع ارزنده‌ای به خوانندگان مسلمان و غیرمسلمان در غرب که جویای یادگیری درباره

قرآن بوده‌اند عرضه نشده است. در نتیجه افراد کنجکاو به سوی کتاب‌ها یا پایگاه‌های اطلاع‌رسانی غیرقابل اعتماد و اغلب سطحی سوق داده شده‌اند که آنها هم صرفاً به موضوعات جنجالی و از زاویه‌ای کلامی یا فرقه‌ای می‌پردازند. از این رو ارزش میراث فکری اسلامی غالباً بیرون از محافل تخصصی ناشناخته است. بسیاری از مسلمانان تکثر‌آزای علمی و اختلاف‌نظرهای طلبگی را مواردی استثنایی تلقی می‌کنند و حتی آنها را مخرب یا از بین‌برنده وحدت خیالی می‌دانند و در عوض تقابل‌های کلامی را هنجار می‌پندارند. غرق شدن در چالش‌های کلامی و مذهبی، بدون دسترسی به ادبیات عمیق قرآنی موجب شده است تصویری تحریف‌شده از اسلام و قرآن در اذهان عمومی شکل بگیرد.

بی‌تردید تولید ترجمه‌های مفهوم‌تراز قرآن در سال‌های اخیر بسیار کارگشا بوده است، اما کاستی تفسیر و توضیح همراه با ترجمه آیات همچنان محسوس است. در این شرایط قرآن محقق که برای نخستین بار تفسیری کامل از قرآن را به زبان انگلیسی در اختیار خوانندگان می‌گذارد، قطعاً اثری شایسته و ماندگار در حوزه مطالعات قرآنی خواهد گذاشت. در این کتاب با اتکا به سنت اسلامی که انباشته بیش از هزار سال فعالیت علمی است، آرای مشاهیر فقه‌ها و متکلمان از مذاهب و مکاتب مختلف یکجا گرد آمده است. گرچه این کتاب «بازنماینده کل این سنت نیست»، اما چنان‌که جانزدالی در پاسخ به نخستین انتقادات به کتاب یادآور شده، این کتاب سنتی چندوجهی را بازنمایی می‌کند که نیاز به آن بیش از پیش احساس می‌شود.

مع‌الأسف کتاب قرآن محقق در جاهایی از جمله مسئله رجم و کثرت‌گرایی دینی اجماع مسلمانان را نقض کرده است. در هر دو مورد بالا آموزه‌های کلامی و فقهی سنتی به نفع ملاحظات سهل‌گیرانه نادیده گرفته شده که حتی برخلاف رویکرد ساری و جاری در همین کتاب است. صرف‌نظر از انتقادات موجه و مهمی که در این‌گونه موارد به کتاب وارد است، گمان می‌کنم که خوانندگان، اعم از سیاست‌گذاران، غیرمسلمانان علاقمند به شناخت اسلام، عموم مسلمانان و نیز دانشگاهیان استفاده از این کتاب را بر بیشتر مطالبی که امروز درباره قرآن می‌توان یافت ترجیح دهند که در این صورت همگی وامدار مؤلفان کتاب خواهیم بود.

24. inclusivist soteriology.